

Collaboreren op niveau: een vergelijkende studie van Duitse bezettingsregimes gedurende de Tweede Wereldoorlog*

C.J. Lammers

Summary

Levels of collaboration: a comparative study of German occupation regimes during World War II

Collaboration of indigeneous elites with an occupant for other than ideological reasons can be seen either as a result of the pursuit of their own interests and of the populace they represent, or as a tendency towards selfmaintenance of social systems subdued by an overpowering foreign system. With a combination of these two views an analysis is undertaken of occupation regimes according to the level of gravity of the collaboration. The crucial coupling between occupation authorities and a conquered nation can take place at the level of the government of the occupied country, of top civil servants and central figures in the world of industry and commerce, or of local and regional officials.

These three types of occupation regime are compared as to (1) the reasons why an occupant adopts one level of top collaboration rather than another, (2) the functional prerequisites of the system of exploitation in question, and (3) the costs and benefits for rulers and ruled. This analysis leads to the conclusion that ceteris paribus both the occupant and the occupied benefit more – or suffer less – the higher the level of gravity of their mutual interorganizational relations. However, political and moral risks for the conquered may also be higher, the higher the level of topcollaboration.

* Gewijzigde versie van een bijdrage voor een sessie over 'Sociologie van de bezetting' op 8 april 1994 te Amsterdam tijdens de Sociaal-wetenschappelijke Studiedagen, georganiseerd door het SISWO. Veel dank aan Gerry Hermesen voor haar hulp bij de bestudering der historische gegevens, en voorts aan o.a. Karel Keers, Bert Laeyendecker, Jan Nekkers, Ad Teulings, Wout Ultee en Bert de Vroom voor hun commentaar op mijn eerdere reflecties - mondelinge of schriftelijke - over dit onderwerp.

Het perspectief van 'collaboratie en verzet' is bij Nederlandse historici die zich met de geschiedenis van de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog bezighouden, wat uit de gratie (zie o.a. Blom, 1989, hfdst. 5), vooral omdat dit begrippenpaar in de naoorlogse decennia doorgaans met 'fout' en 'goed' geassocieerd werd. Nu voelen sociologen zich gemeenlijk wat minder gauw dan historici geroepen om aan de hand van hun onderzoeksbevindingen morele oordelen te vellen. Zo is het ook zeer wel mogelijk de problematiek van collaboratie en verzet – althans in eerste instantie – in het kader van een sociologisch perspectief los te koppelen van de vraag of onze vaders die in '40-'45 met de bezetter gingen samenwerken en/of de Duitsers trachtten de voet dwars te zetten, daarmee nu in de fout gingen dan wel er goed aan deden.

Als dan de problematiek van collaboratie en verzet *niet* vanuit een moreel, maar vanuit een strikt sociologisch gezichtspunt wordt behandeld, wat is dan de waarde ervan? Mijns inziens kan de socioloog zijn voordeel doen met bevindingen van historici ter zake van deze – op zichzelf uiteraard volstrekt unieke! – episode uit onze vaderlandse geschiedenis in het kader van een meer algemene sociologie van de bezetting.¹ Dankzij zo'n sociologische vertaalslag kunnen de resultaten van het geschiedkundig onderzoek aangewend worden ten behoeve van kennis, inzicht, diagnoses en prognosen betreffende allerlei andere, soortgelijke vormen van aanpassing aan, of tegenstand tegen, een vreemde overheerser niet slechts in het verleden, maar ook in het heden en in de toekomst.

In deze verhandeling zal ik overigens niet ingaan op het tegenwerken van, maar mij beperken tot het samenwerken met, de bezetter. Na een korte beschouwing over het verschijnsel collaboratie in het licht van de sociologie, komt aan de orde de vraag waar, op welk maatschappelijk niveau, het zwaartepunt van die collaboratie met de bezettende macht gelegen kan zijn. Vervolgens ga ik in op de achtergronden en daarna op de consequenties van de keuze van de bezetter om over te gaan tot samenwerking op 't hoogste niveau (van de staat), op middenniveau (met topfiguren uit overheidsdienst en bedrijfsleven), of op het laagste (regionaal en lokaal) niveau. Onder 'niveau' van collaboratie kan óók verstaan worden: de mate waarin de leidslieden van het overheerste volk er in slagen om, zonder hun integriteit te verliezen, in de samenwerking met de overheerser de belangen van hun achterban te behartigen. Hieraan wijd ik in een slotparagraaf enige reflecties.

1. Collaboratie sociologisch gezien

In navolging van historici plegen ook sociologen verschil te maken tussen

coöperatie en collaboratie (o.a. Gross, 1979, hfdst. 5), of tussen collaboratie en collaborationisme (o.a. Teulings, 1982, pp. 99–101) om zodoende samenwerking met een bezetter op pragmatische gronden te kunnen onderscheiden van politieke samenwerking. Collaboratie beschouw ik echter primair als een vorm van interorganisationale relaties, dat wil zeggen relaties tussen allochtone organisaties 'van bovenaf' en autochtone organisaties 'van onderop' (zie hierover: Lammers, 1988 en 1990). Derhalve zijn de beweegredenen van 'grensfunctionarissen' van die 'inheemse' organisaties om contacten met de bezetter te onderhouden, niet direct relevant. In eerste instantie 'collaboreren' zij immers qualitate qua, uit hoofde van de rolverplichtingen die hun positie meebrengt. Hun persoonlijke overtuigingen en motieven zijn allicht van betekenis voor de wijze waarop zij die rol vervullen en zeker eveneens voor de eventuele beslissing zo'n positie te ambiëren of te discontinueren, maar zelden voor de beslissing om al dan niet enigerlei vorm van overleg, afstemming of samenwerking tussen de eigen organisatie en die van de overheerser aan te gaan of af te breken.

Bovendien is het welhaast onvermijdelijk om bij een definiëring van collaboratie als samenwerking met een bezetter op politieke gronden, de bijklank van politiek *odieuze* samenwerking te vermijden! Derhalve kies ik evenals Hirschfeld (1984, p. 7) voor een ruime omschrijving van het begrip collaboratie in de geest van 'samenwerken met de vijand', ongeacht of die plaatsvindt uit angst voor negatieve en/of belustheid op positieve sancties, dan wel op basis van norm- en saamhorigheidsbesef. Ik voeg hier meteen aan toe dat collaboratie in het kader van een patroon van onderschikking van inheemse organisaties aan bezettingsinstanties beter begrepen kan worden als een speciaal type samenwerking, namelijk als 'accommodatie', dat wil zeggen antagonistische coöperatie.² Het gaat dus om – in het interorganisationeel verkeer alleszins normale! – processen waarbij zowel tegengestelde belangen, alsook uiteenlopende normen en waarden, in het geding zijn. De 'samen-' is dus vermengd met tegenwerking en verloopt eerder met horten en stoten dan vlot.

De vraag rijst of collaboratie altijd plaatsvindt als een stam, volk, of natie een andere stam, volk of natie met (dreiging van) geweld onderwerpt en het aldus veroverde gebied bezet wil houden. Het antwoord luidt natuurlijk 'neen'! De overwonnenen kunnen en masse wegtrekken en de overwinnaar kan de overwonnenen verdrijven (etnische 'zuiveringen') of uitroeien (genocide). Hoewel wij juist de laatste jaren niet alleen in andere werelddelen, maar ook in Europa weer geconfronteerd worden met schrijnende voorbeelden van deze opties, gaat het zowel vroeger als nu, denk ik, toch eerder om uitzonderingen dan om regel. Gewoonlijk immers zullen de overwonnenen in het bezette gebied willen

lijven en zal de overwinnaar hen daar willen laten leven, omdat beide partijen en zeker belang hebben bij een *modus (co)vivendi*.

Wil de veroveraar duurzaam de vruchten van zijn verovering plukken, dan moet hij zien de 'medewerking' van de onderworpenen te krijgen bij hun uittreking. Een rover kan een reizende koopman overvallen, 'uitschudden' en hem dan – wellicht dood of gewond – achterlaten. Dan heeft hij 'buit gemaakt' en eenmalig profijt van zijn overmacht. Als hij zich echter voordoeft als een 'beschermmer' die tegen een zekere vergoeding bereid is de koopman op een bepaalde route onder zijn hoede te nemen, dan kan hij nog vele malen van zijn lachtoffer profiteren. Bovendien krijgt de afperser op deze manier een zeker belang bij welvaart en welzijn van degenen die hem 'tol' (kunnen) betalen! Omgekeerd zal de reiziger, als hij niet geconfronteerd wordt met het dilemma of geld of je leven', maar met een keuze tussen betalen en mishandeld worden, meestal geneigd zijn voor het eerste te kiezen, zeker als hij denkt ervan op aan te kunnen tegen een vast tarief van verdere aanslagen verschoond te blijven.

Evenzo zullen de na de verovering achter- of overgebleven machthebbers – ook nieuwe representanten! – van het overwonnen volk zich terdege bewust zijn van hun zwakke onderhandelingspositie. Zij kunnen de bezetter slechts overwegen tot uit- of afstel van (verdere) gewelddadigheden, exorbitante eisen en andere repressieve maatregelen door hem hun diensten aan te bieden en hem duidelijk – of wijs! – te maken dat een betrekkelijk 'mild' bezettingsregime in zijn welbegrepen eigen belang is. Met andere woorden, inheemse elites hebben geen wapens meer ter beschikking, of andere negatieve sancties van enige betekenis, om zich tegen de vreemde overheerser te verzetten, doch kunnen nog slechts pogen hem te bewerken met overreding en/of met positieve sancties in de vorm van 'loyale' medewerking!

Assistentie van prominente figuren uit de bevolking van het bezette gebied is overigens voor een bezettende macht allerm minst te versmaden. Als de bezetter inheemse elites als handlangers bij het beheersen en exploiteren van zijn lachtoffers kan inschakelen, spaart hij enerzijds de kosten van inzet van 'eigen' personeel voor deze doelen uit, en kan hij anderzijds de baten toucheren van de 'meerwaarde' van autochtone boven allochtone supervisors van het overheersings- en uitbuitingsproces. Leidinggevend en die voortkomen uit het onderworpen volk zullen *ceteris paribus* beter dan vreemdelingen weten wat er aan de hand valt en hoe dat met een minimum aan narigheden en onrust geleverd kan worden. Door een inheemse elite enige speelruimte te gunnen voor het behartigen van hun persoonlijke belangen en die van hun klasse, organisatie en achterban, kan de bezetter niet alleen profiteren van hun trouw en met, en kennis van de in het bezette gebied vigerende verhoudingen en ontwikkelingen, maar tevens van hun ambts- en/of functionele autoriteit.

Immers, bestuurders, hogere ambtenaren of functionarissen die vóór de verovering reeds een bepaald mandaat hadden van hun volk en/of de wettige overheid, kunnen nog een tijdlang bogen op een zekere mate van – wat Weber (1947, p. 122 e.v.) indertijd noemde – rationeel-legaal of ambtsgezag. Voor zover zij voorts in de ogen van hun onderdanen, ondergeschikten of het publiek in het algemeen nuttig werk (blijven) doen en bovendien óók vis-à-vis de bezetter opkomen voor de belangen van het volk in het bezette gebied, kunnen zij zich dan tevens gelegitimeerd weten op grond van een zekere mate van functioneel of rationeel-pragmatisch gezag (zie hierover uitvoeriger: Lammers, 1990, pp. 14-21; Lammers, 1993, pp. 151-154).

Kortom, collaboratie kan dus begrepen worden als een interorganisatorische ruiltransactie: inheemse elites, topfiguren uit het bedrijfsleven, het openbaar bestuur en – zij het in mindere mate – uit de sector van clubs, verenigingen en genootschappen zullen normaliter hun best doen om ervoor zorg te dragen dat hun organisaties zoveel mogelijk ongestoord verder kunnen functioneren en dat in het algemeen de bevolking de kans krijgt te overleven onder enigszins draaglijke omstandigheden. Hiertoe kunnen zij de bezetter bieden: de nodige inschikkelijkheid en gehoorzaamheid bij het in acht nemen van zijn richtlijnen en voorts een zekere mate van ‘loyale medewerking’ aan diens plannen. De bezetter ‘koopt’ dus een flink potentieel aan beheersings- en besturingsmacht en ‘betaalt’ daarvoor met het toestaan van een zekere mate van autonomie aan de betrokken inheemse elites en het intomen van zijn geweldmacht.

De hiervoor gevolgde redeneertrant past geheel en al in een kijk- en denkwijze die ik in het kader van de organisatiesociologie het ‘partijenmodel’ pleeg te noemen en die in de sociologie in het algemeen bekend staat als het ‘conflict-perspectief’. Je kunt evenwel de organisaties waarover het in deze analyse gaat, niet zozeer als ‘partijen’, als min of meer rationeel handelende actoren opvatten, maar als sociaal-culturele systemen (voor een uiteenzetting van deze twee analysemodellen in de organisatiesociologie, zie Lammers, 1989, hfdst. 7 of Lammers 1993, pp. 24-32; een verhandeling over systeem- en conflictbehandelingen in de algemene sociologie is te vinden onder meer in Laeyendecker, 1984, hfdst. 9 en 10).

Welnu, vanuit het systeemmodel valt eveneens te beredeneren dat door de bank genomen collaboratie een min of meer ‘natuurlijke’ gang van zaken in de relaties tussen het organisatorisch apparaat van een bezettende macht en de in het bezette gebied functionerende organisaties is. In dit perspectief gezien gaat het dan om een overkoepelend bezettingssysteem dat ten minste beheersing van het met geweld onderworpen maatschappelijk systeem ten doel heeft. Daarnaast zal uitbuiting gewoonlijk eveneens een centrale doelstelling van

o'n bezettingssysteem vormen, maar per se noodzakelijk is dit niet. Zo ging het bij de bezettingen van Duitsland, Italië en Japan na de Tweede Wereldoorlog door de VS, het VK en Frankrijk – om nog maar te zwijgen van de Nederlandse 'bezetting' van Elten en Tudderen! – slechts in beperkte mate om terugkave van geroofde goederen, herstelbetalingen en dergelijke, maar vooral om de (re)introductie van een – enigszins democratische en stabiele – politieke en sociale orde die géén bedreiging meer zou vormen voor de geallieerde mogelijkheden.

Ervan uitgaande dat de bezettingsinstanties en de door hen te beheersen organisaties in de bezette gebieden tot een *modus vivendi* moeten komen, kunnen de functionele vereisten van het bezettingssysteem als volgt formuleren. Het beheersingssysteem moet onder meer zorgen voor:

- a. de nodige 'invoer' van hulpbronnen (mensen, financiële en materiële middelen) naar de te beheersen systemen;
- b. voldoende speelruimte voor het op eigen wijze kunnen blijven functioneren van die te beheersen systemen, dat wil zeggen respect – althans tot op zekere hoogte – voor de eigen cultuur van die systemen, hun identiteit en integriteit.

Voorts moet het beheersingssysteem vooral kunnen rekenen op:

- c. loyale medewerking van de topleiding der te beheersen systemen ter zake van zowel de 'invoer' van hulpbronnen, de adequate verwerking ervan, als de 'uitvoer' van goederen en diensten van die systemen conform de richtlijnen en plannen van de bezetter.

Bij de aanvang van een bezetting en zolang er nog geen noemenswaardige vormen van gewapend verzet voorkomen, heeft de bezetter dus een volstrekt geweldmonopolie. Alleen al door – al dan niet uitgesproken – dreiging met negatieve sancties van fysieke aard kan de oppermachtige overheerser de toevoer van hulpbronnen (a) te allen tijde afsluiten c.q. drastisch verminderen, en voorts de speelruimte voor 't eigen maatschappelijk leven van de overheerste bevolking (b) tot een minimum terugbrengen. Als hij echter deze duimschroeven al te krachtig aandraait, snijdt hij zichzelf in de vingers, want zodoende reduceert hij tevens de opbrengst aan 'uitvoer' (goederen en diensten voor zijn oorlogseconomie) en verspeelt hij de kans op 'loyale medewerking' (c) hetgeen weer verdere ontregeling van de te beheersen – en uit te buiten – systemen meebrengt. De kunst van het optimaal heersen met naakte macht is dus om in feite slechts zoveel dwangmiddelen te gebruiken dat de dreiging ermee geloofwaardig blijft (hierover: Lammers, 1990, pp. 30-33; 1993, pp. 140-144) en onder vigeur van een betrekkelijk mild bezettingsregime de inheemse organisaties zoveel mogelijk intact te laten functioneren en floreren. Dit lukt slechts als de topfiguren van de bezettingsmacht voldoende strategisch inzicht hebben

in de werking van zo'n beheersingssysteem, voldoende bekwaam zijn in het hanteren ervan en van hun superieuren de kans krijgen om het interorganisatoneel verkeer met collaborerende inheemse elites op deze wijze te regelen.

Men realiseert zich overigens dat het hele lugubere spel staat en valt met de militaire oppermacht van de overheerser. Zolang die onaantast is en ook op den duur onaantastbaar lijkt, zit er voor de overheerste bevolking en hun leidslieden niet veel anders op dan accommodatie, zich schikken in hun lot als onderworpenen en daar dan het beste van zien te maken. Door zich 'constructief' op te stellen kunnen de inheemse elites en hun achterbannen trachten zich verdienstelijk te maken voor de vreemde overheerser en hem gunstig te stemmen, in de hoop dat hij zich realiseert belang te hebben bij het gedogen van een zekere mate van autonomie voor de 'eigen' organisaties van het volk dat hij in zijn macht heeft.

In het volgende zal ik niet deze beide analysemodellen los van elkaar toepassen op de Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog in West-Europa. Naar mijn mening is het juist zinvol deze twee benaderingen te combineren. Ik ga er dan van uit dat een bepaalde vorm van accommodatie tussen het beheersingssysteem van de overwinnaar en de beheerste systemen der overwonnenen weliswaar in beider belang en dus 'verstandig', dat wil zeggen doelrationeel zinvol en adequaat, kan zijn, maar door een van beide – of ook: beide! – partijen op principiële (waarderationele) gronden slechts halfhartig aanvaard of wel resoluut verworpen kan worden.³ Om allerlei redenen – wraakgevoelens, gewoonten, maar vooral: beginselen (waarden) – kunnen zowel de beheersten als hun heersers elke significante vorm van collaboratie, hoe 'verstandig' die in hun ogen wellicht ook zou zijn, afwijzen. Met andere woorden, tradities, culturele waarden en normen, maar ook soms collectieve sentimenten en strategische overwegingen, 'verstoren' zo gezegd dit 'natuurlijk' proces van toenadering tussen een overweldiger en diens prooi.⁴ In het vervolg van dit artikel zullen we frappante voorbeelden daarvan tegenkomen.

2. Niveaus van collaboratie

In een veroverd land nemen na de capitulatie of wapenstilstand doorgaans tegelijkertijd op allerlei niveaus – lokaal, regionaal, provinciaal, nationaal – militaire en/of civiele autoriteiten van de bezettende mogendheid en die van de overwonnen natie contact met elkaar op. De bezetter moet met de autochtone gezagsdragers zowel op nationaal, als op lagere niveaus tot een regeling komen over zulke zaken als het herstel van bepaalde weg-, water- en luchtverbindingen.

gen, de ontwapening en afvoer – of consignatie – van het verslagen leger, de legering en bevoorrading van de eigen troepen, betalingsverkeer en tal van andere economische aangelegenheden, handhaving van rust en orde enzovoort. Er vindt dus doorgaans op diverse niveaus collaboratie (in de ruime zin des woords) plaats. Niettemin is de hoogte van het hoogste niveau waarop in de bezette samenleving de accommodatie tussen autochtone en allochtone organisaties haar vorm krijgt, naar alle waarschijnlijkheid van grote betekenis voor de inrichting en uitwerking van een bezettingsregime.

Globaal gesproken kan het zwaartepunt, het hoogste niveau van de accommodatie, liggen op top-, midden- of laag niveau. Als de aangevallen of bedreigde natie zich meteen al gewonnen geeft – zoals Denemarken in april '40 – of na verloop van tijd de strijd opgeeft en om een wapenstilstand vraagt – zoals Frankrijk in juni van dat jaar –, kan de overwonnen staat, althans in eerste instantie, intact blijven en wordt op regeringsniveau onderhandeld. Blijft de regering (staatshoofd + kabinet) van het bezette land dan bepaalde binnenlands-bestuurlijke taken uitoefenen, dan is er dus sprake van wat in de betreffende literatuur 'collaboration d'état' genoemd wordt.

Wijkt echter de regering van het overweldigde land uit – meestal kort vóór de capitulatie van de krijgsmacht (Polen, september '39; België en Nederland, mei '40; Noorwegen, juni '40) – dan is de staat 'onthoofd' en vormt de ambtelijke top van het bezette land de min of meer voor de hand liggende gesprekspartner voor de bezetter. Al snel worden bij dat proces van interorganisationeel onderhandelen tevens gezaghebbende figuren uit het bedrijfsleven betrokken. Tijdens het verdere verloop van de bezetting ligt het zwaartepunt van de collaboratie dan op het middenniveau waar de beheersingsorganisatie van de bezettende macht vervlochten raakt met een hele reeks inheemse organisaties zowel in de publieke als in de private sector.

Ook bij deze tweede variant van het middenniveau bevindt zich het centrale 'scharnierpunt' tussen de bezettingsorganisatie 'van bovenaf' en de voornaamste tussenorganisaties 'van onderop' op nationaal niveau.⁵ Een bezetter heeft in principe echter nog een derde optie: hij kan de staat op nationaal niveau ontmantelen en de regering en haar ambtelijk apparaat vervangen door een netwerk van eigen militaire en/of civiele bezettingsinstanties. In dit geval maakt de bezettende macht slechts op lokaal of regionaal niveau gebruik van bestuurlijke instanties, openbare diensten of uitvoeringsorganen in het bezette gebied. Dan beheerst en bestuurt de vreemde overheerser de overweldigde samenleving zoveel mogelijk met een loyale elite gerecruteerd uit de eigen gelederen. Een dergelijke vorm van 'direct bestuur' gaf de Duitse bezettingspraktijk tijdens de Tweede Wereldoorlog in Polen en de westelijke delen van de Sovjet-Unie die de Duitsers na juni '41 veroverden, te zien.

Zoals al eerder betoogd, ongeacht de hoogte van het hoogste niveau van accommodatie, werken toch altijd eveneens op de lagere niveaus allerlei autochtone functionarissen samen met bezettingsinstanties. Toch maakt het wat uit voor de machtsverhoudingen tussen beide partijen op een bepaald niveau, of er óók op een hoger niveau nog functionele relaties voorkomen tussen autochtone hoogwaardigheidsbekleders en bezettingsautoriteiten. Immers, dan kan zo'n autochtone onderhandelaar in lagere regionen zich beroepen op die hogere instanties en moet de representant van de bezettingsmacht rekening houden met de kans dat zijn faits et gestes via de hiërarchieke weg van de tegenpartij door zijn superieuren te controleren en eventueel te herroepen zijn.

Voorts moet ik er in dit verband nog op wijzen dat de hier gelanceerde driedeling, evenmin als de eerder besproken tweedeling wel/niet bezet, een scherp onderscheid tussen de categorieën in kwestie oplevert. De geschiedenis van onze bezetting hier in Nederland, bijvoorbeeld, vertoont op het einde van de oorlog een ontwikkeling van het zwaartepunt van de collaboratie van midden- naar lager niveau, terwijl in Denemarken en Frankrijk dit zwaartepunt verschoof van het hogere naar het middenniveau. Met andere woorden, er doen zich allerlei tussen- en mengvormen voor. De gepresenteerde classificatie naar niveau van collaboratie slaat dus op ideaaltypen die in de werkelijkheid niet noodzakelijkerwijs in groten getale in zuivere vorm voorkomen.

Ten slotte wijs ik er nog op dat het ene het andere type niet uitsluit, omdat soms een regime dat qua vorm veel weg heeft van type A, een feitelijke werkelijkheid die meer lijkt op type B verhult. Zo installeerden de Duitsers in de periode van 1940 tot 1945 op de Balkan bezettingsregimes (bijv. in Servië en Griekenland; zie hierover o.a. Durand, 1990, pp. 123-128) die eruitzagen als protectoraten à la Vichy (dat wil zeggen topcollaboratie op het hoogste niveau), maar de facto veleer functioneerden als aan de bezettingsmacht ondergeschikte uitvoeringsinstanties (m.a.w. collaboratie op het middenniveau). In zo'n geval is er sprake van een 'marionettenbewind', dat wil zeggen een 'regering' die feitelijk niet 'van onderop' door de meerderheid van de bevolking in het bezette gebied, maar hooguit door een minderheid en dus voornamelijk 'van bovenaf' door de bezetter, wordt gelegitimeerd.

Niettemin, zeker voor de begintijd van de Duitse hegemonie in Europa geeft de hierboven gepresenteerde indeling van typen bezettingsregimes, al naar gelang het niveau van de 'topcollaboratie', een tamelijk duidelijk beeld van de wijze waarop de voor een bezetting zo cruciale 'interface' tussen allochtone en autochtone tussenorganisaties in het bezette gebied georganiseerd was. Voor een analyse van de dynamiek inherent aan zulke in wezen instabiele – want op de macht der bajonetten gefundeerde! – machtsverhoudingen, komt deze typolo-

gie dan van pas ter aanduiding van de richting waarin zich het patroon van collaboratievormen ontwikkelde.

3. De keuze voor het niveau van de topcollaboratie

De keuze voor het niveau waarop de strategische topcollaboratie in eerste instantie na een verovering of annexatie tot stand komt, is niet zonder meer aan de overwinnaar. Ook al geeft deze de voorkeur aan een accommodatie op nationaal niveau – hetzij via de eigen regering der overwonnenen of via hun overheidsbureaucratie en de organen van hun bedrijfsleven –, deze beide opties kunnen slechts gerealiseerd worden als de topfiguren in kwestie van het onderworpen volk daartoe in staat en bereid zijn. Een bezetter kan alleen als hij zich voorneemt om het veroverde gebied zoveel mogelijk eigenhandig te beheersen en te besturen, deze beslissing helemaal eenzijdig zelf nemen.

Zoals al aangestipt, dit gebeurde bijvoorbeeld tijdens de Tweede Wereldoorlog in Polen.⁶ Hitler was uit op de vernietiging van Polen. Die delen van West-Polen die tot 1917 Duits waren, moesten – met de nodige aangrenzende gebieden – weer ‘eingedeutsch’ worden. Er bleef dan over een ‘Restgebiet’ – het Generaal-gouvernement – waar de Poolse ‘Untermenschen’ uit de te annexeren gebieden ‘gedumpt’ en voor Duitsland aan het werk gezet dienden te worden. De Poolse intelligentsia moest worden afgemaakt of gevangen gezet, en dat gebeurde ook. ‘Einsatzgruppen’ van de SS stonden klaar en alleen al in de streek van Danzig-Westpruisen werden in die eerste weken van september 1939 ca. 20.000 Polen gedood (Broszat, 1961, p. 45). Hitler en andere topnazi’s gingen ervan uit dat uitroeiing van de ‘Führungsschichte’ – en dat sloeg niet slechts op grootgrondbezitters, hoge ambtenaren, ondernemers, hoogleraren en schrijvers, maar eveneens op onderwijzers, leraren, geestelijken, officieren, artsen, journalisten en eigenlijk iedereen met een middelbare of hogere opleiding – slechts een apathische massa Slaven zou overlaten die zich dan willig zouden voegen naar de bevelen van hun ‘natuurlijke’, Germaanse meesters.

Uit alles blijkt dat het besluit om zo’n vorm van direct bestuur in te richten, in 1939 in Polen en naderhand eveneens in het grootste gedeelte van de bezette gebieden in de Sovjet-Unie, geenszins stoelde op militair-strategische, of economische gronden, maar rechtstreeks voortvloeide uit de nationaal-socialistische rassenideologie der Duitse heersers. Hun bezettingsbeleid was dus in eerste aanzet niet een kwestie van doelrationele, maar van waarderationele overwegingen. Ten principale weigerden Hitler, Himmler, Heydrich, Bormann c.s. – aanvankelijk althans – Polen, Oekraïeners, Russen en anderen die tot het

inferieure Slavische ras behoorden, in te schakelen als inheemse topelites in de oostelijke wingewesten van het Grootduitse rijk.

In Noordwest-Europa lag dat anders, want althans Scandinavië, Nederland en het Vlaamse deel van België werden in de ogen der Duitse machthebbers bevolkt door Germaanse 'stamverwanten'. In Denemarken waren vele politieke en militaire topfiguren reeds in de negentiende eeuw tot de overtuiging gekomen dat gewapende weerstand tegen een Duitse invasie zinloos zou zijn. Toen de Duitsers dan ook in april 1940 hun gezant in Kopenhagen een ultimatum lieten aanbieden, waarin de Deense regering werd uitgenodigd 'ter bescherming' tegen op handen zijnde aanvallen van Groot-Brittannië en Frankrijk, een Duitse bezetting te gedogen, werd dit 'aanbod' op de daarbij gestipuleerde voorwaarden aanvaard (Haikiö, 1983, pp. 92-94). Officieel bleef Denemarken een soevereine staat, waar de koning, het kabinet en het parlement – tot medio 1943 – bleven regeren. De Duitse gezant en gevolmachtigde in Kopenhagen en de bevelhebber van het bezettingsleger vertegenwoordigden de Duitse bezettingsautoriteit.

In Noorwegen stonden Koning Haakon en zijn ministerraad – toen in april 1940 hun land tegelfdertijd als Denemarken werd overvallen – aanvankelijk niet zonder meer afwijzend tegen een vergelijk met de Duitse overweldiger. De onderhandelingen stuitten echter af op de Duitse eis om Quisling – de leider van de Noorse NS-beweging – als minister-president aan te stellen (Haikiö, 1983, pp. 94-97). Dát de Duitsers deze eis stelden was overigens te danken aan een uitermate curieuze samenloop van omstandigheden. Quisling had een 'halve' staatsgreep gepleegd die, zeer tegen de zin van de Duitse gezant die in de eerste dagen na de overval nog met de Noorse koning en diens kabinet (die zich met het Noorse leger in de bergen ten noorden van Oslo hadden teruggetrokken) contact onderhield, ten slotte door Hitler werd gelegitimeerd.

In laatstgenoemde gevallen kwamen dus voor de bezetter de beide andere opties – van een accommodatie tussen allochtone en autochtone organisaties op het topniveau van de regering dan wel op het middenniveau van de ambtelijke en de bedrijfsstop – in aanmerking. Op welke van deze twee mogelijkheden uiteindelijk de keuze viel, was echter een beslissing van de regering van het overvallen land. Het ligt in de rede dat dit in het algemeen wel het geval zal zijn als een veroveraar de leiders van het overwonnen volk aanbiedt onder zijn protectoraat hun bewind te continueren. Dat aanbod, immers, kan zo'n inheemse elite aanvaarden, afwijzen, of er zich bij voorbaat aan onttrekken door de wijk te nemen en een regering in ballingschap te vestigen. Bij aanvaarding wordt dan een vazalregime ingericht, terwijl in beide laatstgenoemde gevallen het aanbod van een bezetter om als inheemse topelite mee te werken als het ware 'vanzelf' verschuift naar de topfunctionarissen van ambtenarij en be-

trijfsleven, die in theorie eveneens zo'n aanbod weer kunnen afwijzen of er zich aan onttrekken. In de praktijk echter hebben zij doorgaans nauwelijks enige keuzevrijheid. Soms – zoals we dadelijk zullen zien – hebben ze de uitdrukkelijke opdracht van de eigen regering om te collaboreren in het belang van het volk. Soms worden ze er door een bezetter min of meer toe gedwongen. Bovendien zullen zij hoe dan ook niet zo gauw geneigd zijn hun posities prijs te geven en 'hun' organisaties in de steek te laten.

Het komt er dus op neer dat je de bepaling van het hoogste niveau van collaboratie kunt zien als het resultaat van een onderhandelingsproces tussen de bezetter die als eerste een 'bod' uitbrengt. Dat bod houdt dan meteen het hoogste niveau in waarop het zwaartepunt van de collaboratie kan komen te liggen. Wordt dit eerste bod niet aanvaard door de inheemse elite(s), dan zakt ipso facto het niveau van de topcollaboratie van hoog naar midden-, of van midden- naar lager niveau.

De geschiedenis van het begin van de bezetting in Nederland en België is illustratief voor de hierboven aangeduide gang van zaken, waarbij een regering van een aangevallen land dat op het punt staat de strijd te verliezen, *niet* ingaat op de ouvertures van de overweldiger om tot een akkoord te komen over de status van vazalregime. Overigens waren in beide landen in mei 1940 de meningen verdeeld over de wenselijkheid om de regeringszetel te verplaatsen naar het buitenland. Pas na enige dagen week ten slotte de hele Nederlandse regering uit, terwijl het Belgische kabinet niet dan na allerlei nogal avontuurlijke wederwaardigheden en pas na een paar maanden in Londen op volle sterkte kwam.⁷

Eerst in Nederland na de vijfdaagse oorlog en later eveneens in België, nemen dan de Duitse autoriteiten contact op met de secretarissen-generaal als hoogste gezagsdragers in den lande en komt het snel tot een regeling van de topcollaboratie. Zoals reeds aangestipt, in beide gevallen zijn de ambtenaren door hun wettige regeringen gemachtigd en verplicht om zo goed en zo kwaad als het gaat, terwille van de belangen van de bevolking in het bezette gebied, samen te werken met de Duitse heersers. In België nam het parlement op 10 mei nog een wet aan waarbij de ondergeschikte overheid, binnen haar beroepswerkzaamheden en in dringende gevallen, bevoegdheden van de hogere overheid mocht uitoefenen. De secretarissen-generaal konden dus de facto en de jure het oppergezag bij afwezigheid van de regering uitoefenen. In Nederland golden voor de ambtenaren de zogenaamde Aanwijzingen waarin de ambtenaren opgedragen werd aan te blijven en hun taak zo goed mogelijk te vervullen. Verondersteld werd dat 'het nadeel dat zij daardoor mede het belang van de bezetter dienen, in het algemeen geringer is dan het grotere nadeel, dat voor de

bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functioneren van het eigen bestuursapparaat' (Sikkes, 1985, p. 108).

Naast deze schriftelijke waren er ook nog de nodige mondelinge instructies door middel waarvan de bezetter eveneens in zekere zin door de verslagen vijand met enig rationeel-legaal (quasi)gezag bekleed werd. Voorts verwierf de bezetter zich, in zoverre hij in hun ogen bepaalde heilzame hervormingen initieerde dan wel gedoogde, bij een deel van de betrokken hogere ambtenaren en prominente figuren uit het bedrijfsleven ook nog het nodige functioneel gezag (Lammers, 1990, pp. 14-21). De aanvaarding van de vreemde overheersers als gezagdragers door Belgische en Nederlandse topambtenaren was derhalve niet slechts een kwestie van calculerende doelrationaliteit, maar berustte – althans voor velen van hen, althans in die begintijd – mede op vormen van waarderationaliteit, te weten: plichtsbesef en de overtuiging ten minste in sommige opzichten een goede zaak te dienen.

Ten slotte nog iets over Frankrijk, dat na de Duitse inval in Polen in september '39 het Derde Rijk de oorlog had verklaard.⁸ De Fransen trokken zich – na het Duitse mei-offensief in 1940 via Nederland en België om de Maginot-linie heen – terug naar het zuiden. In juni trad de regering Reynaud af en werd Pétain voorzitter van de ministerraad. Deze liet direct daarop de Duitsers vragen naar hun voorwaarden voor een wapenstilstand, die dan ook reeds enige weken later tot stand kwam. Kort daarna kwam de Assemblée in Vichy bijeen en machtigde Pétain een nieuwe constitutie uit te vaardigen waarin 'les droits du travail, de la famille et de la patrie' gegarandeerd dienden te zijn. Dit gebeurde en vervolgens verklaarde Pétain zich staatshoofd en in het bezit van alle executieve en legislatieve bevoegdheden, met uitzondering dan van het recht om oorlog te verklaren.

Zoals bekend, werd Frankrijk in de zomer van '40 slechts ten dele bezet en bleven Pétain en zijn ministers zowel in het 'vrije' als in het bezette Frankrijk de regeermacht – zij het binnen de enge grenzen van de wapenstilstandsvoorwaarden en van allerlei dwangmaatregelen en interventies der Duitsers – uitoefenen. Hier was dus sprake van topcollaboratie op het hoogste niveau.⁹ Dit onderhandelingsresultaat was ongetwijfeld van beide zijden ingegeven door tal van doelrationele overwegingen. Was er voor de Fransen veel aan gelegen om in de – schijnbaar onafwendbare – Nieuwe Orde van Europa nog enige zelfstandigheid te behouden, de Duitsers hadden alle belang bij een snelle beëindiging van hun veldtocht in West-Europa met het oog op hun expansieplannen ter zake van Oost-Europa, terwijl een Franse vazalregering hen dankzij de Franse koloniën in Afrika en elders wellicht aan allerlei hulpbronnen en eventuele bruggehoofden in andere werelddelen zou kunnen helpen. Toch is het vermoeden gewettigd dat zelfs in dit geval én aan Duitse én aan Franse kant

wederom de waarderationaliteit bij de keuze voor het hoogste niveau van topcollaboratie een rol speelde.

Ofschoon volgens de rassenleer der nazi's geen Germanen, konden de Fransen als Ariërs toch op wat meer consideratie rekenen dan Slavische volkeren, zodat er van Duitse zijde geen principiële contra-indicaties tegen zo'n arrangement waren. Ook bij het initiatief van Pétain, Laval c.s. om tot een vergelijk met de ervvijand te komen op basis van een zekere ondergeschiktheid van de Franse aan de Duitse regering, speelden vermoedelijk niet slechts pragmatische en opportunitetsredenen een rol. Onder de 'spraakmakende gemeentete' der Franse toppolitici bestond een zekere consensus dat geen zichzelf respecterende Franse regering het voorbeeld van Polen, Noren, Nederlanders en Belgen die uitweken en in Londen een regering in ballingschap gingen vormen, kon volgen. Volgens bijvoorbeeld Paxton (1982, p. 13 e.v.) waren de heersende elites ervan overtuigd dat alleen een Franse regering en een Franse krijgsmacht in Frankrijk de natie konden redden van een dreigende totale ondergang.

Hiermee besluit ik deze aanzet tot een behandeling van de achtergronden van de keuze voor dit of dat niveau van topcollaboratie. Aan de hand van de gegeven voorbeelden van Polen, Denemarken, Noorwegen, België, Nederland en Frankrijk werd geïllustreerd hoe die keuze voor het niveau waarop de tussenorganisaties 'van bovenaf' en 'van onderop' verbintenissen met elkaar aangaan, een functie is van onderhandelingsprocessen. De partijen in kwestie, zo is de belangrijkste conclusie, laten zich niet slechts leiden door het streven hun belangen te optimaliseren, maar tevens door allerlei min of meer principiële overwegingen die als het ware de marges bepalen waarbinnen die belangenbehartiging moet plaatsvinden.

4. Consequenties

Maakt het wat uit of de topcollaboratie in handen is van een regering, van topfunctionarissen uit de publieke en de private sector, dan wel van middelbare of lagere ambtenaren? Uiteraard dient bij het beantwoorden van deze vraag onderscheid gemaakt te worden tussen verschillende soorten effecten voor het overheerste volk en voor zijn overheersers. De aanname ligt voor de hand dat een bezetter vooral uit zal zijn op baten (gewin, macht en aanzien) tegen zo min mogelijk kosten (zowel financiële als personele) en dat voor zijn onderhorigen centraal staat de kans om te overleven en meer in het algemeen de leefbaarheid.¹⁰

Voor verdere studies is het zonder meer nuttig en nodig dergelijke grove

grootheden als 'baten minus kosten' (dat wil zeggen doelmatigheid vanuit het oogpunt van de bezetter) en 'leefbaarheid' (voor de bezetten) nader te differentiëren. Trouwens, ook de beide partijen waar ik het steeds over heb – 'de' bezetter en 'het' volk in het bezette gebied – vormen allerm minst homogene categorieën. Zelfs de topelites van het overheersende volk profiteren gewoonlijk niet allemaal, in ieder geval zeker niet allemaal in dezelfde mate, van de wingewesten, terwijl door de bank genomen de goegemeente van dat heersersvolk niet of slechts in bescheiden mate deel heeft aan de baten van zo'n bezetting, maar wel voornamelijk voor de kosten ervan (zoals sneuvelen, extra-inzet en overwerk, genoeg nemen met slechtere arbeidsvoorwaarden) opdraait. Zo ook zijn lusten (voor zover aanwezig) en lasten van een bezetting zelden of nooit evenredig verdeeld over diverse bevolkingscategorieën in de bezette gebieden.

Aangezien ik met dit essay niet meer beoog dan het verkennen van een voor de sociologie nog tamelijk onbekend aandachtsgebied, volsta ik met deze twee globale indicaties. Om op deze beide punten een vergelijking te kunnen trekken tussen bezettingsregimes die variëren qua niveau van topcollaboratie, zou je de beschikking moeten hebben over goed vergelijkbare gegevens betreffende een aantal zoveel mogelijk gelijksoortige, dan wel over een immense hoeveelheid van uiteenlopende, gevallen. Deze twee opties noemen Przeworski en Teune (1970) het 'most similar systems-' en het 'most different systems'-design. Aangezien ik momenteel slechts kan afgaan op indrukken – ontleend aan historische monografieën – over de consequenties van de Duitse bezetting in enige Westeuropese landen, ben ik aangewezen op een opzet die iets weg heeft van de eerstgenoemde methode, die van de zoveel mogelijk gelijksoortige gevallen. Ik begin met een vergelijking van drie landen (Polen, Nederland en Denemarken) die althans in bepaalde opzichten toentertijd de nodige overeenkomsten vertoonden. Deze transversale analyse kan in twee van de drie gevallen aangevuld worden met een longitudinale, omdat in Denemarken en in Nederland in de loop van de oorlog het bezettingsregime van karakter veranderde.

Nederland staat model voor topcollaboratie op het middenniveau, zodat ik van daaruit eerst een vergelijking kan maken met een bezettingspraktijk waar het zwaartepunt op lager niveau lag – Polen – en daarna met een regime van accommodatie op het topniveau (Denemarken). Daar zowel in Denemarken als in Nederland het hoogste niveau van accommodatie in de periode '40-'45 zakte, is – zoals al gezegd – in deze gevallen tevens een vergelijking in de tijd mogelijk. Welhaast overbodig te memoreren dat een summier analyse van zo weinig gevallen hooguit voor verder onderzoek interessante hypothesen die een eerste plausibiliteitstoets doorstonden, kan opleveren.

In het algemeen kun je veronderstellen dat – *ceteris paribus* – de nettobaten voor een bezettende macht en de leefbaarheid voor de onderhorige bevolking afnemen, naarmate het niveau van topcollaboratie lager ligt, dan wel lager komt te liggen. Deze these is af te leiden uit stelling b (zie p. 371). Immers, hoe hoger het niveau van topcollaboratie, hoe meer speelruimte voor de te beheersen samenlevingsverbanden om op hun eigen wijze te blijven functioneren. De *ceteris paribus*-clausule slaat dan vooral op de condities genoemd in de hypothesen a en c. De juistheid van deze gedachtengang kunnen we dus enigermate beproeven door de situaties in Denemarken, Nederland en Polen in dezelfde periode met elkaar te vergelijken en voorts na te gaan in welke richting zich veranderingen terzake van de relevante variabelen voordeden in Denemarken en in Nederland van 1940 tot 1945.

Zoals al naar voren kwam, in Nederland werd de topcollaboratie op het *mid-denniveau* geïnstalleerd. De bezetter liet aanvankelijk het bestuursapparaat intact en respecteerde eveneens de eigen ordening van het bedrijfsleven. Al spoedig echter ondernamen – zoals ik elders beschreef (Lammers, 1988¹¹) – de Duitsers een grootscheepse poging om de hele organisatorische infrastructuur van onze maatschappij te reorganiseren. Het Rijkscommissariaat vormde uiteraard in principe het oppermachtige regeercentrum vanwaaruit de onderworpen samenleving gecontroleerd, beheerst en bestuurd diende te worden. In de praktijk bleken er, overigens, al gauw diverse bezettingsautoriteiten te functioneren – in Nederland en vooral in Berlijn – die zich weinig of niets aantrokken van de nominale eindverantwoordelijkheid van de Rijkscommissaris. Hierop kom ik later nog terug, maar het is allereerst van belang een indruk te geven van de herstructurering van onze samenleving die ontworpen en geregisseerd werd door ‘de’ centrale bezettingsautoriteit.

Ten eerste werden vele representerende (particuliere) organisaties (zoals: politieke partijen op democratische grondslag, gemeente- en provinciale raden, de vrijmetselarij, de padvinderij) in het kader van de Nieuwe Orde niet langer ‘gepast’ gevonden en dus verboden.

Ten tweede poogde de bezetter (meer) greep op de onderhorige samenleving te krijgen door het omzetten van representerende in beheersingsorganisaties. Zo werd – wat toen heette – ‘het particulier initiatief’ grotendeels onder overheidstoezicht geplaatst (bijv. de media, instellingen op het gebied van onderwijs, welzijn en gezondheidszorg) en voorts werd geleidelijk aan in veel gevallen de eigen leiding vervangen door nationaal-socialistische dan wel Duitsgezinde bestuurders (o.a. bij de vakbeweging, bij diverse professionele associaties). Kortom, organisatorische verbanden, oorspronkelijk ‘van onder-

geconstitueerd, werden door de bezetter 'van bovenaf' geëncadreerd en gedisciplineerd, terwijl 'inheemse' door 'loyale' elites vervangen werden.¹²

Ten derde werden door de Duitsers maatregelen genomen om in tal van tussenorganisaties de beheersing van bovenaf zoveel mogelijk te versterken en de representerende functies (belangenbehartiging 'van onderop') uit te bannen, althans te verzwakken. Voorbeelden van dit streven zijn de invoering van het 'Führerprinzip' en – wederom! – het ook in dit soort tussenorganisaties op sleutelposities benoemen van 'loyale' (d.w.z. 'foute', nationaal-socialistische of pro-Duitse) in plaats van 'inheemse' (d.w.z. 'goede') Nederlanders.

Uiteraard werd – ten vierde – op alle niveaus de autochtone samenleving 'overdekt' en geïnfilteerd met een repressie- en controleapparaat bestaande uit allerlei nieuwe, puur-allochtone beheersingsorganisaties. Enerzijds waren dat de officiële bezettingsorganen zoals de Sicherheitspolizei en de Sicherheitsdienst, de Ordnungspolizei en de bezettingstroepen van de Waffen SS, anderzijds netwerken van alle mogelijke instanties en functionarissen ('Referente', 'Kommissaren', 'Beauftragte') belast met toezicht op en geven van aanwijzingen aan Nederlandse instanties, bedrijven enzovoort, ter zake van de uitvoering van het Duitse bezettingsbeleid.

Last, but not least trachtten de Duitsers onze samenleving van bovenaf integraal beheersbaar te maken door het centraliseren en rationaliseren van het gehele complex van organisationele en interorganisationele arrangementen. Centralisatie betekende overigens niet dat alle planning en beleidsinitiatief vanuit het bestuurlijke centrum van het Rijkscommissariaat ondernomen diende te worden. Aan lagere instanties, organen en functionarissen – ook de Nederlandse! – werd aanzienlijke vrijheid van handelen gelaten en de betrokkenen werden ook aangemoedigd om daar gebruik van te maken. In deze geest werden bijvoorbeeld aan de secretarissen-generaal legislatieve bevoegdheden toegekend. Niettemin moesten de inheemse autoriteiten alle ook maar enigszins belangrijke plannen, verordeningen en benoemingen wel aan hun Duitse meesters voorleggen en door hen laten goedkeuren. Bovendien konden de Rijkscommissaris en de direct onder hem ressorterende commissarissen te allen tijde – ook in niet zo belangrijke gevallen die geheel en al binnen de bevoegdheden van lagere Nederlandse of Duitse instanties vielen – ingrijpen om een beslissing op te schorten, teniet te doen of te veranderen.

Rationalisatie in dit verband slaat op het zoveel mogelijk stroomlijnen van de gezagsverhoudingen, het scheppen van een duidelijke hiërarchische orde in de wirwar van (inter)organisationele netwerken, verbanden en voorzieningen. Zo werden de gemeentebesturen – die van oudsher te onzent toch altijd een zekere 'sovereiniteit in eigen kring' kenden – ondergeschikt aan de provinciale besturen, die op hun beurt weer ingevoegd werden in de gezagslijn van het

ministerie van Binnenlandse Zaken. Evenzo werden de zes grotendeels onafhankelijke politiekorpsen samengevoegd en onder centrale leiding geplaatst.

Al met al kwam de bezetting – organisatorisch gezien – van Nederland neer op gedwongen hervorming van een pluralistisch in de richting van een monistisch bestel.¹³ Toch lieten deze veranderingen zeker in de eerste jaren van de bezetting vele Nederlandse organisaties en interorganisatieverbanden nog relatief veel speelruimte. Inheemse elites werden nog maar mondjesmaat vervangen door loyale, zodat de overgrote meerderheid der Nederlandse functionarissen en werknem(st)ers op lagere leidinggevende en uitvoerende niveaus bleven functioneren onder vigeur van ‘vooroorlogse’ gezagsverhoudingen. Bovendien – zoals ik hierboven al memoreerde – liet de bezetter veel over aan het eigen initiatief en de zelfwerkzaamheid van (Nederlandse) topfiguren die allerlei maatregelen ter rationalisering en centralisering van de overheidsdienst of het bedrijfsleven gaarne hielpen bedenken en ten uitvoer leggen. Dan was er uiteraard sprake van allerlei richtlijnen en voorzieningen waaraan in feite slechts lippendienst bewezen werd. Zo bleef het universeel geldig geworden ‘Führerprinzip’ over het algemeen een dode letter.

Kortom, als we de eerder genoemde ‘functionele vereisten’ van een voor beide partijen enigszins redelijk marcherend bezettingssysteem nog eens onder de loep nemen, dan kunnen we veronderstellen dat aan de beide laatste voorwaarden tot op zekere hoogte voldaan was. De bezetter gaf enige speelruimte (b) aan de inheemse elites en hun organisatorische achterban, zodat de integriteit en identiteit der samenlevingsverbanden in kwestie wel enigermate gerespecteerd werden. Hunnerzijds waren de inheemse elites in die begintijd nog redelijk gemotiveerd om ‘loyaal’ met de bezetter mee te werken (c). Immers, de Duitse machthebbers werden nog lang als door onze eigen regering min of meer gelegitimeerde gezagsdragers beschouwd, terwijl die loyale medewerking vele Nederlandse hoogwaardigheidsbekleders als zinnig voorkwam en hen bepaald geen windeieren legde.

Ook de nodige toevoer van hulpbronnen – de eerste functionele vereiste – was in 1940/’41 nog wel verzekerd, zodat we op grond van de theorie zouden mogen verwachten, dat de situatie zowel voor de bezetter als voor diens onderhorigen naar omstandigheden bevredigend, althans niet al te onbevredigend, was. De bezetter kon zich zonder twijfel in die tijd nog verheugen in baten die verre de door hem gemaakte kosten overtroffen. Voor het gros van de Nederlandse bevolking was – alleen al door het besef een vreemde overheerser te moeten verdragen, door het verlies van het recht van vereniging en vergadering enzovoort – naar alle waarschijnlijkheid het niveau van leefbaarheid in allerlei opzichten wel gedaald. In andere opzichten, echter, met name qua welvaartsniveau, gingen de Nederlanders er tijdens die eerste fase van de bezetting niet

erg veel op achteruit, terwijl sommige groeperingen (bijv. de werklozen die weer volop aan de slag konden, zij het dan veelal in Duitsland) zelfs een verbetering van hun materiële omstandigheden ervoeren.

Het heeft natuurlijk geen zin om een poging te wagen de absolute hoogte of laagte te bepalen van de exploitatieve doelmatigheid van het bezettingssysteem voor de Duitsers, of van het niveau van leefbaarheid van dat systeem voor de Nederlanders. In het kader van deze analyse gaat het slechts om de vraag of er enige grond is voor het vermoeden dat de waarden van die beide afhankelijke variabelen – evenals van de onafhankelijke variabelen (de functionele vereisten) – in dit geval van Nederland anno '40/'41 hoger, respectievelijk lager zijn dan de scores van deze variabelen in de gevallen van Polen en Denemarken.

Wat was de aard van het bezettingsregime in een land waar de topcollaboratie niet op het midden-, maar op *lagere niveaus* gesitueerd was? Reeds werd vermeld dat de Poolse staat grotendeels werd ontmanteld werd.¹⁴ Tot op het lokale en regionale niveau werd in het Gouvernement-Generaal een Duits opperbestuur gevestigd. In de steden werden burgemeesters ondergeschikt aan 'Stadt-haupleute' of 'Stadtkommissare' en op het platteland werden soortgelijke arrangementen getroffen. De Duitsers zagen overigens geen kans het hele Poolse openbaar bestuur tot aan het laagste leidinggevende niveau te bemannen met Duitse staatsburgers. Wel waren er de nodige 'Volksdeutsche' beschikbaar, inwoners van Polen van Duitse afkomst, vaak daar werkzaam als agrariër, die dan als loyale elite werden ingeschakeld.

In het Gouvernement-Generaal werd een Duits bestuursapparaat ingericht met twaalf 'Hauptabteilungen', die allemaal weer onderverdeeld waren in tien afdelingen op districtsniveau. Laatstgenoemde eenheden bestonden dan weer op lokaal niveau uit ca. tien onderafdelingen. Op papier leek de organisatie van het openbaar bestuur een strak hiërarchisch, logisch, overzichtelijk geheel, maar in de praktijk was het voor de Gouverneur-generaal (Frank) en diens staf allerminst goed controleerbaar en dus ook niet erg beheers- en bestuurbaar.

Er was ten eerste een nijpend tekort aan Duits kader, zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht. Vooral na '39, toen de Duitsers hoe langer hoe meer bezette gebieden te besturen kregen, was het beschikbaar potentieel aan op deze taken berekende Duitse ambtenaren snel uitgeput. Reeds vermeldde ik de inschakeling van Polen van Duitse origine. Hoe raciaal puur die 'Volksdeutschen' ook waren, bestuurlijke ervaring hadden de meesten van hen niet en zelfs waren zij niet altijd de Duitse taal machtig. Daar kwam nog bij dat al spoedig de veroverde gebieden in het oosten in Duitsland de reputatie kregen van wingewesten waar je je aan God, noch gebod behoefde te storen. Gegeven de prevalentie chaos en de terreur die de Duitse overheersers tegenover de inheem-

se 'Untermenschen' geïndiceerd achtten, konden grote zowel als kleine 'Übermenschen' zich te buiten gaan aan ongebreidelde machtswellust en tomeloze hebzucht. De 'kolonie' werd dan ook een geliefkoosd oord voor de zogenaamde Goldfasanen, goudfazanten. Uiteraard werkt zo'n negatieve zelfselectie bestaande wantoestanden in de hand en dat versterkt dan weer de aantrekkingskracht van een positie in zo'n systeem voor corrupte figuren. Kortom, een vicieuze cirkel!

Ten tweede kan ook het 'Führerprinzip' aangemerkt worden als een reden voor de geringe beheers- en bestuurbaarheid van het resterende Polen. Inzover iedere leidinggevende functionaris, ook de lagere, aangemoedigd wordt tot eigen initiatief gepaard aan een antibureaucratisch ethos, komt dit neer op een vrijbrief voor eigenmachtig optreden en een *dédain* voor regels. Zulke mini-führer wanen zich alleenheersers op hun eigen domein, zijn dus niet geneigd om rekenschap en verantwoording aan hun bovengeschikten af te leggen en evenmin om hun neven- of ondergeschikten te informeren en te consulteren. Met andere woorden, deze stijl van leidinggeven komt neer op oncontroleerbaarheid 'van bovenaf', onvoldoende afstemming en coördinatie 'naar opzij' en volstreekte onderbenutting van kennis van zaken 'van onderop'.

Een vreemde overheerser die het zoveel mogelijk zonder inheemse elites probeert te stellen, ziet daarmee af van de mogelijkheid om zijn bewind op gezag in welke vorm dan ook te enten en dat is dan een derde reden waarom zo'n direct bezettingsbestuur bijzonder slecht werkt. De bezettingsmacht moet het dan namelijk van dwangmiddelen hebben, tenzij deze in staat en bereid is de onderhorige bevolking met lokmiddelen te paaien. Dat de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog al vanaf het begin ten principale weigerden om Slaven door middel van een mild regime en het creëren van welvaart gunstig te stemmen en hen zodoende te bewegen om mee te werken aan een Germaanse heilstaat, behoeft geen nader betoog.

Hiermee komen we dan meteen toe aan een vierde reden waarom het Duitse exploitatiebeleid in het Gouvernement-Generaal faalde. Op grond van het nationaal-socialistische waardenstelsel was 'met de knoet regeren' in de oostelijke bezettingsgebieden geen noodgedwongen 'negatieve' keuze bij gebrek aan alternatieve beheersingsmiddelen, maar een 'positief' gebod dat de verhouding tussen de Germaanse meesters en hun raciaal inferieure onderdanen regelde. Zo'n dwangregime zet uiteraard kwaad bloed en is een vruchtbare voedingsbodem voor gewapend en lijdelijk verzet, sabotage, pogingen je zoveel mogelijk aan dat regime te onttrekken enzovoort. Deze uitingen van onwil, protest en tegenwerking gaat de bezetter dan weer met nóg meer en nóg sterker vormen van geweld bestrijden met als gevolg een – óók voor de heersers uitermate kostbare, want destructieve – geweldspiraal.

Een vergelijking tussen een regime à la dat in Polen met de eerder geschetste gang van zaken in Nederland leidt zonder meer tot de conclusie dat de 'reorganisatie' van de Poolse samenleving neerkomt op een veel radicaler streven om allerlei voor de bezetter vitale, representerende organisaties en eveneens representerende functies van 'gewone' en tussenorganisaties te elimineren, of te transformeren, tot vormen van totale, integrale beheersing 'van bovenaf'. Zo'n streven is tot mislukking gedoemd, mijns inziens vooral omdat enigermate efficiënt en effectief beheersen 'van bovenaf' nu eenmaal niet lukt zonder behoorlijke aandacht voor belangenbehartiging 'van onderop' (Lammers, 1993, pp. 284-285). Worden de inheemse elites van een veroverd land uitgeschakeld en de eigen voorzieningen voor representeren onderdrukt of genegeerd, dan werkt zo'n beheersingssysteem contraproductief, omdat de beheersers van de beheersten weinig of geen medewerking krijgen, maar wel hun passieve of actieve tegenwerking uitlokken.

Het komt er kort en goed op neer dat door de afbraak van het Poolse overheidsapparaat en het liquideren en terzijde stellen van de Poolse elites de bezettingsautoriteiten aldaar in vergelijking met hun regime in landen als Nederland, België en Noorwegen veel slechtere functioneringscondities schiepen. Aan de toevoer van hulpbronnen werd in de oostelijk bezette gebieden veel minder zorg besteed dan in de westelijke (a). Van enige speelruimte voor de autochtone samenlevingsverbanden was in dat westelijk regime wel, in het oostelijk geen sprake (b) en (dus) uiteraard evenmin van een gerede kans op 'loyale medewerking' van de zijde van inheemse elites (c).

Tot zover dan over de onafhankelijke veranderlijken in mijn theorie. Wat betreft de afhankelijke variabelen, deze scores ongetwijfeld eveneens lager in het geval van Polen dan in dat van Nederland. Ter zake van de (on)leefbaarheid van het bezettingsregime in beide landen, wie kennis neemt van het lot der Polen en dat der Nederlanders, kan niet anders dan concluderen dat wij er relatief gezien nog genadig zijn afgekomen. Laat ik volstaan met een enkel getal. In totaal wordt geschat dat 14 à 22% van de inwoners van Polen in die periode van '39 tot '45 is omgekomen en te onzent 2% (Gross, 1979, p. 84).

Ik vermoed dat ook het 'batig saldo' voor de bezetter van de exploitatie van Nederland – en hetzelfde geldt, denk ik, voor de andere Westeuropese bezette gebieden – veel gunstiger uitpakte dan de 'opbrengst' van zijn wingewest Polen. Waar Nederland – zeker in de eerste jaren van de bezetting – een forse bijdrage leverde aan de Duitse oorlogsindustrie en ook de nodige export naar Duitsland van voedings- en levensmiddelen opbracht, was daarvan in het geval van het restgebied van Polen geen sprake. In een analyse van Milward (1987, p. 262) zijn enige gegevens te vinden over de waarde van de netto-import van

voedingsmiddelen in Duitsland vanuit andere Europese landen in de periode van 1936 tot 1944. Daaruit blijkt dat er in het Gouvernement-Generaal – evenals trouwens in de vooroorlogse jaren in dit overwegend agrarische gebied (Gross, 1979, pp. 92-93) – in '40 en '41 voedsel geïmporteerd moest worden. Pas in 1942 is er sprake van export, maar die verbetering is naar alle waarschijnlijkheid te danken aan het feit dat dan Galicië, vanaf '39 door de Sovjet-Unie bezet – voorts een vruchtbaar gebied waar de overwegend Pools-Oekraïense bevolking opgelucht is door de Duitsers 'bevrijd' te zijn! –, bij het Gouvernement-Generaal gevoegd wordt (Broszat, 1961, p. 107). Niettemin, zelfs in '42 en '43 levert Nederland de Duitsers meer dan tweemaal zoveel voedings- en levensmiddelen als dit Poolse rompgebied.

Tot eenzelfde conclusie komt men op grond van gegevens over de totale buitenlandse handel van Duitsland, die uiteraard niet slechts agrarische, maar ook industriële produkten, grondstoffen, halffabrikaten en dienstverlening omvatte (Van Capelle, 1978, pp. 216-217, tabellen 25 en 26). De waarde van de import uit Nederland naar Duitsland vertoonde van 1939 tot 1944 een stijgende en de Duitse export naar ons land een dalende lijn. In het geval van het Gouvernement-Generaal, daarentegen, zagen de Duitsers zich in die periode genoodzaakt gaandeweg méér te leveren aan dat 'Restgebiet', terwijl het voor hen hoe langer hoe minder opleverde!

Alleen qua arbeidsinzet in Duitsland was er sprake van omvangrijke Poolse 'export' (eind '42 al meer dan 1,5 miljoen dwangarbeiders, onder wie een half miljoen krijgsgevangenen, aldus Broszat, 1961, p. 107). Of in dit opzicht de Duitsers meer van Polen dan van Nederland profiteerden, is overigens de vraag. Als Nederlandse werknemers niet in Duitsland voor de Duitsers werkten, dan deden ze dat voor de overgrote meerderheid wel in Nederland! Het is niet uitgesloten dat het percentage van de beroepsbevolking direct of indirect werkzaam voor de oorlogseconomie van de vijand, in Nederland hoger lag dan in Polen, zulks gezien de grote aantallen Polen die zich in die periode in de ondergrondse beweging en/of de zwarte-markteconomie ophielden.

Ten slotte dan de vraag naar de consequenties van een bezettingspraktijk in het kader waarvan de topcollaboratie echt 'aan de top', dat wil zeggen op het *hoogste* (= *regerings*)niveau plaatsvindt. Als exemplarisch voor een dergelijk regime heb ik Denemarken gekozen, omdat het in allerlei opzichten beter vergelijkbaar is met Nederland dan Frankrijk, het enige andere Westeuropese land dat een vazalstatus aanvaardde in het kader van de Duitse hegemonie in Europa. Er is overigens in het kader van mijn analyse geen aanleiding uitvoerig stil te staan bij de situatie in Denemarken.¹⁵ Was het nodig om met betrekking tot Nederland en Polen aan te geven in welke opzichten het maatschappelijk

bestel, vooral de bestuurlijke encadrering van de openbare orde en de economie, door de bezetter gewijzigd werd, over het Deense geval kan ik kort zijn, omdat daar in de eerste fase van de bezetting niet zo veel, althans veel minder dan toentertijd in Nederland, veranderde.

Weliswaar bemoeiden ook in Denemarken allerlei Duitse functionarissen zich met de besluitvorming van de regering, met de gang van zaken aan de top van de voor hen relevante ministeries en evenzeer op lagere niveaus, maar zij konden niet veel meer doen dan enige druk uitoefenen en verder: controleren en rapporteren aan hun eigen superieuren die dan weer op hoger niveau konden proberen concessies af te dwingen. Een reorganisatie van het bestuursapparaat van bovenaf doorvoeren konden zij niet en evenmin hadden zij de mogelijkheid een nieuwe stijl van leidinggeven (zoals het 'Führerprinzip') op te leggen, of op sleutelposities hen welgevallige figuren te benoemen.

Er voltrok zich dus – anders dan te onzent – géén verschuiving van het (voor Denemarken gedurende het interbellum kenmerkende) pluralisme in de richting van een monistisch bestel. Ergo was er in termen van de 'functionele vereisten' van een optimaal werkend bezettingssysteem sprake van veel meer speelruimte (b) dan tezelfdertijd in België, Nederland en Noorwegen, waar het ambtelijk apparaat onder directe bevelvoering van de Duitse autoriteiten stond. Wat betreft de toevoer van hulpbronnen (a), is er mijns inziens geen grond voor het vermoeden dat op dit punt sprake geweest zou zijn van significante verschillen tussen het indirecte (Deense) en het directe (Nederlandse) bezettingsbestuur.

De bezetter kon, naar mijn indruk, in Denemarken wel meer dan in Nederland – of andere landen in West-Europa met een soortgelijk bezettingsregime – rekenen op loyale medewerking van inheemse elites (c). Immers, in de publieke zowel als in de private sector bleven leidinggevendenden werken in het kader van grotendeels 'normale' gezagsverhoudingen. Gegeven de voortdurend aanwezige dreiging van een 'echte' bezetting, waren de Deense leidinggevendenden zich er zeer wel van bewust dat 'loyale medewerking' met de Duitsers de prijs was die zij te betalen hadden voor de hen toegestane speelruimte.

Daar waar de topcollaboratie plaatsvindt op regeringsniveau blijft de soevereiniteit van de (vazal)staat althans officieel intact en dat houdt naar alle waarschijnlijkheid ook – in vergelijking met de topcollaboratie op het middenniveau – in: méér onderhandelingsruimte voor de topcollaborateurs. Als er immers een nationale regering blijft functioneren, is die nog in staat en bevoegd om namens de overheerste bevolking 'halt en front te maken', zich te weer te stellen, op grond van de beginselen van het interstatelijk verkeer. Dit geeft, zoals al eerder opgemerkt, tevens op lagere niveaus de verantwoordelijke

'grensfunctionarissen' wat meer armslag om op zijn minst zaken te traineren door een beroep op hogere autoriteiten enzovoort.

Evenals in de vergelijking Nederland-Polen, zo ook moeten wij in de vergelijking Nederland-Denemarken over het globale verschil in leefbaarheidsniveau voor de bevolking en in exploitatie-opbrengst voor de Duitsers volstaan met een verantwoorde schatting. Qua overlevingskansen, mensenrechten, niveau van welvaart en welzijn, waren vermoedelijk door de bank genomen de Denen beter af dan de Nederlanders. In Nederland konden de Duitsers al vanaf begin mei 1940 – en in Denemarken pas na medio '43 – inwoners van het bezette gebied zonder tussenkomst van de autochtone justitie (doen) arresteren, interneren, deporteren en executeren. De veronderstelling lijkt mij alleszins gewettigd, dat dientengevolge in die eerste jaren van de oorlog niet alleen meer Nederlanders dan Denen het slachtoffer werden van Duitse willekeur en onderdrukking, maar dat tevens in Nederland in vergelijking met Denemarken het algehele leefklimaat voor de bevolking onzekerder en onveiliger was.

Wat betreft het profijt van de bezetter, de reeds eerder genoemde gegevens van Milward (1987, p. 262) laten zien dat de waarde van deze netto-import van voedings- en levensmiddelen van Denemarken en Nederland in 1940 ca. driemaal zo groot was als in 1939. Na dit forse accres is er sprake van enige schommelingen, maar op den duur (1944) is de 'bijdrage' van Nederland een stuk lager dan in 1940, terwijl die van Denemarken in 1944 weer zo ongeveer op hetzelfde peil ligt als in 1940. De gegevens van Van Capelle (1978, pp. 216-217, tabellen 25 en 26) over de totale Duitse in- en uitvoer in die periode laten voor Nederland – zoals al vermeld – over het geheel genomen een stijgende lijn zien, maar voor Denemarken na een flinke toename in 1940, een daling in '41 en '42 en dan in '43 en '44 weer forse groei (van het verschil tussen export naar en import uit Duitsland).

Het geheel zo goed mogelijk overziende neig ik tot de conclusie dat het batig exploitatiesaldo van de bezettingen van Denemarken en van Nederland in de eerste oorlogsjaren elkaar wel niet veel ontlopen zullen hebben. Het is denkbaar dat het verschil in doelmatigheid en doeltreffendheid tussen systemen van indirect en direct bestuur niet zo groot is. Weliswaar hoeft een bezetter veel minder menskracht en energie te spenderen aan een vazal dan aan een bezet land in eigen beheer, maar daar staat tegenover dat de bestuurlijke top van een vazal door behendig manoeuvreren met meer kans op succes dan de topfiguren van een regeringsloos land al te exorbitante eisen van de bezetter kan trachten af te zwakken, uit te stellen of te ontlopen.

Ter afronding van deze verhandeling over de consequenties van de keuze van het niveau van topcollaboratie, nog een summiere longitudinale vergelijking.

Bezien we de *ontwikkeling van het bezettingsregime* in de periode van 1940 tot 1945 in Denemarken en Nederland, dan valt er in beide gevallen een daling van het niveau van topcollaboratie te constateren. In Denemarken greep de bezetter in augustus '43 in, ontwapende de Deense strijdkrachten en dwong de regering tot aftreden. Volgens diverse bronnen bleven de Deense ministers achter de schermen nog steeds als raadslieden van 'hun' topambtenaren optreden, maar toch was er sprake van een directer bestuur door de bezetter dan voordien en daarmee van een reductie van de speelruimte (conditie b) en vermindering van de neiging tot loyale medewerking (conditie c). De leefbaarheid voor de bevolking, naar mijn indruk, verslechterde in diverse opzichten, al was het alleen maar door de sterk verminderde rechtszekerheid en de daling van het welvaartspeil. Of het batig exploitatiesaldo voor de bezettende macht hierdoor afnam? De eerder vermelde gegevens van Milward en Van Capelle wijzen daar niet op en dat vormt dan een tweede (lichte) indicatie dat het verband tussen niveau van topcollaboratie en 'opbrengst' voor de overheerser misschien niet recht-, maar kromlijniig is.

Vanaf september '44 (na Dolle Dinsdag) gaat het bezettingssysteem in het nog niet bevrijde Nederland eveneens hoe langer hoe meer trekken vertonen die wijzen op een verschuiving in de richting van een regime à la dat van het Gouvernement-Generaal. Op topopposities werden hoe langer hoe meer Duitsgezinde figuren of NSB'ers benoemd, zodat er sprake was van een geleidelijke vervanging van inheemse door loyale elites. Aangezien die naar boven al te 'loyale' leidinggevendenden ten aanzien van hun ondergeschikten en clientèle niet meer op enig rationeel-legaal of functioneel gezag konden bogen, raakte de hiërarchische discipline ontregeld. De hele overheidsmachinerie 'liep' trouwens toch al niet meer zoals voorheen, omdat de Duitsers steeds vaker los van, of in strijd met, bestaande regels en afspraken, intervenieerden. Zelfs de schijn van een enigszins geordend bezettingsregime werd verlaten. Beheersing en besturing geschieden hoe langer hoe vaker door middel van terreur of het dreigen daarmee. Daar kwam nog bij de verplaatsing van het regeringscentrum van Den Haag naar Apeldoorn en de gebrekkige communicatiemogelijkheden in die laatste fase.

Kortom, in veel sterker mate dan in Denemarken stokte te onzent, naarmate de krijgskansen voor de Asmogendheden keerden, daardoor de toevoer van grondstoffen en werden de materiële en personele middelen voor hun oorlogvoering steeds schaarser. Zodoende werd het bezettingsregime in ons land steeds repressiever en verschoof het zwaartepunt van de collaboratie van midden- naar lager niveau. Uiteraard werken de functioneringscondities (a), (b) en (c) op elkaar in. Naarmate de invoer van hulpbronnen stagneert (a), heeft de bezettingsmacht de neiging de speelruimte voor de te beheersen samenlevings-

verbanden te verkleinen (b) en neemt de bereidheid tot 'constructieve' collaboratie af (c). Het slinkend potentieel aan neiging tot loyale medewerking met de overheersers van de kant van inheemse elites (c), vormt dan weer een verdere ondermijning van het toch al tanende (quasi-)gezag van de bezetter en dat versterkt dan weer de tendentie van de zijde van de bezetter en diens loyale elites om hun toevlucht te nemen tot uitoefening van brute terreur. Elke verdere onderdrukking van de speelruimte voor eigen autonomie van de samenlevingsverbanden (b) in kwestie en elke verdere escalatie van het gewelddadig karakter van het regime, nopen de onderdrukten in de illegaliteit te gaan en zich te verzetten. Ten gevolge daarvan nemen de storingen en haperingen van de invoer (a), de ontregeling van het systeem en de delegitimering van de collaboratie (c) weer toe, enzovoort.

Hiermee besluit ik dit overzicht van de consequenties van de onderscheiden drie soorten collaboratie. Al met al meen ik aannemelijk gemaakt te hebben dat het hoogste niveau van accommodatie tussen de beheersingsinstanties van de bezetter en de belangrijkste inheemse tussenorganisaties een saillante karakteristiek van een bezettingsregime vormt. Deze karakteristiek (b) lijkt samen te hangen met de mate waarin de bezetting over het geheel genomen voor de bezetter een voordelig saldo van baten en kosten oplevert en voorts met de mate waarin de onleefbaarheid van de bezetting voor de bevolking in de bezette gebieden meer of minder draaglijk is. De bestudeerde gegevens over de aard en ontwikkeling van het Duitse bezettingsregime in Polen, Nederland en Denemarken vormen een aanwijzing dat het voordelig exploitatiesaldo van een bezetting voor de bezetter en de (over)leefbaarheid ervan voor de bevolking in het bezette gebied, afnemen naarmate het niveau van topcollaboratie lager ligt. Wil dit zeggen, dat in het algemeen voor de overwinnaar en de overwonnenen ceteris paribus een protectoraatsverhouding voor beide partijen verkieslijker is dan een bezetting op middenniveau, terwijl laatstgenoemd type bezettingsregime dan weer voor beheersers en beheersten een betere optie vormt dan bestuur van de bezetter op lagere niveaus?

5. Slotbeschouwing

Mijns inziens moet de vraag of er een voor beide partijen optimaal type bezettingsregime te onderkennen valt ontkennend worden beantwoord. Ten eerste, ook al moge vanuit het standpunt van een overheerser in 'objectieve' zin waar zijn dat de verhouding tussen zijn baten en kosten voordeliger is naarmate het topniveau van collaboratie hoger ligt, toch wordt deze 'waarheid' door bezet-

ters lang niet altijd erkend. Dat kan een kwestie zijn – zoals in het onderhavige geval van de Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog – van principiële overwegingen (Nazi-idealen van een Nieuwe Orde in Europa), maar ook van botte heerszucht (geldingsdrang) van overheersers die meer waarde hechten aan 'baasskap' dan aan het op indirecte wijze hun doelen bereiken.

Ten tweede zijn van de kant van de overheersten niet slechts (doelrationele) overwegingen van de (on)leefbaarheid van de bezetting in het geding, maar eveneens (waarderationele) maatstaven van politieke en morele aard. Bij het presenteren van mijn probleemstelling heb ik, zoals te doen gebruikelijk, de ceteris paribus-clausule toegevoegd aan het hypothesenstelsel. Ceteris paribus betekent 'voor zover overige interveniërende variabelen gelijk zijn, dan wel geen systematische verschillen vertonen die parallel lopen met de onafhankelijke en afhankelijke variabelen'. Op één van die mogelijk interveniërende variabelen ga ik nu nog in.

Collaboreren 'op niveau' kan ook slaan op de mate waarin de collaborateur erin slaagt om met behoud van zijn integriteit substantiële voordelen voor zijn of haar achterban te behalen, dan wel nadelen te vermijden of te beperken. Met andere woorden, er is verschil van collaboratiekwaliteit, er zijn – vanuit het standpunt van de overheersten gezien – 'goede' (= effectieve) en 'slechte' (= ineffectieve) collaborateurs. Hier volgt het signalement van een 'goede' collaborateur. Deze dient mijns inziens te weten:

- welke troeven hij in handen heeft (zijn gezag, deskundigheid – i.e. de positieve sancties – en zijn mogelijkheden tot sabotage, desinformatie, aftreden en dergelijke, met andere woorden de negatieve sancties die hij ter beschikking heeft); en
- hoe (d.w.z. met welke onderhandelings tactiek) die troeven uit te spelen en hoeveel ze waard zijn in de ogen van de bezetter, maar tevens:
- wat de waarde van die troeven (i.e. concessies aan de bezetter!) is in het kader van de principes van zijn achterban, met andere woorden, hoever hij kan gaan zonder zijn krediet te verspelen bij de mensen wier belangen hij probeert te behartigen.

Voorts dient een 'goede' collaborateur:

- te beschikken over morele ruggegraat en courage, bestand te zijn tegen de druk van boven en van onderen en in staat te zijn de eigen integriteit – en daarmee ook geloofwaardigheid in de (argus!)ogen van de bezettingsautoriteiten en de eigen achterban – te behouden; en
- zo goed en zo kwaad als het gaat, ondanks uitermate grote onzekerheden, te durven en kunnen voorspellen wat de consequenties kunnen zijn van 'loyale' medewerking, dat wil zeggen kunnen inschatten in hoeverre met het

eigen handelen de belangen van de vijand meer gediend zijn dan die van zijn achterban.

In het kader van deze slotbeschouwing kan ik deze problematiek slechts aanstippen. Ik wil hier alleen maar aanduiden dat 'collaboreren op niveau', dat wil zeggen de bezetter krachtig 'partij geven', tegenspel bieden, op zijn minst een hele toer en eigenlijk om allerlei redenen in het algemeen een vrijwel onmogelijke opgave is! In het algemeen al, zoals ik elders betoogde (Lammers, 1993, pp. 280 e.v.), is het vervullen van een 'schakelfunctie' in een organisatie, dan wel in een interorganisatoneel veld, tussen de organisatie-van-bovenaf en een organisatie-van-onderop geen eenvoudige zaak. Hoe meer de belangen en de waardeoriëntaties van de 'boven'- en de 'onder'-partijen divergeren, hoe groter het rolconflict van diegenen die een personele unie van posities in én een loyale én een inheemse elite nastreven. Het behoeft nauwelijks nader betoog dat dergelijke divergenties in een bezetting al gauw de vorm van bijkans onoverbrugbare tegenstellingen aannemen. Om te beginnen heeft per definitie in een bezetting de bezetter al de meeste en de sterkste troeven in handen. Verder is doorgaans voor een inheemse elite inzicht krijgen en houden in de wijze waarop het netwerk van vijandelijke bezettingsorganisaties werkt, om te kunnen weten wat de waarde voor hen is van de eigen collaboratietroeven, om te kunnen voorspellen welke consequenties een bepaald aanbod tot medewerking heeft, veel lastiger dan omgekeerd voor de bezetters het inzicht in de werking van het kamp der onderworpenen.

Kortom, een collaborateur moet over een uitzonderlijk stel bekwaamheden beschikken en een forse dosis geluk hebben om het ook maar enigszins 'goed' te doen. Een collaborateur gaat dus – ondanks zijn bekwaamheden en goede bedoelingen – vrijwel altijd 'in de fout' vanwege de 'foute' (= achteraf ineffectief gebleken) beslissingen die hij nam, en/of vanwege zijn als 'fout' (= politiek, moreel verkeerde) beoordeelde beweegredenen. Met andere woorden, het optreden van een collaborateur wordt achteraf doorgaans gewraakt op doelrationele en/of waarderatonele gronden. Voorts is naar alle waarschijnlijkheid het risico dat men de collaborateur zijn (vermeende) falen in bestuurlijk-technisch en politiek-moreel opzicht ernstig kwalijk neemt, groter naarmate hij hoger geplaatst is. In samenlevingsverbanden vervullen leidinggevende figuren namelijk niet slechts instrumentele, maar ook expressieve functies. Zij moeten dus behalve het stuw en sturen van de 'toevoer-', 'doorvoer-' en 'uitvoer-' processen, tevens het norm- en saamhorigheidsbesef van het verband cultiveren, conserveren en tot uitdrukking brengen. Die 'expressieve' betekenis van hun handelen – hun 'voorbeeldfunctie' – neemt toe naarmate die leidinggeven den hogergeplaatst en dus meer 'representatief' voor hun groep, organisatie, beweging, natie zijn!

Vermeldenswaard in dit verband is dat deze stelling niet slechts afleidbaar is uit de sociologische theorie (zie hierover bijv. Parsons, 1960, p. 59 e.v.), maar tevens als empirische observatie in de praktijk voorkomt. Zo schreef de anti-revolutionair Berghuis (in 1941 geschorst als burgemeester van Smilde vanwege zijn weigering om allerlei directieven van de bezetter 'loyaal' uit te voeren) – tijdens zijn internering in 1943 in Sint-Michielsgestel! – over de naoorlogse zuivering: 'En ook moet rekening gehouden worden met het verschil in functie en verantwoordelijkheid. In de eerste plaats moet mijns inziens onderscheid gemaakt worden tusschen de bestuursorganen (secretarissen-generaal, Commissarissen der Koningin en burgemeesters, daarnaast leden van Gedeputeerde Staten en wethouders) en de zuiver uitvoerende ambtenaren. De eerste groep vervulde een eigen-verantwoordelijke taak, bekleedde meer 'politieke' functies, vertegenwoordigde meer het nationale element. Zij oefenden zelf bestuursgezag uit en hadden leiding te geven, terwijl daar nog bij komt, dat hun aanwezigheid lang niet in die mate voor de technische voortgang van het bestuur in het belang van de bevolking noodig was, als dat met de categorie der technische en administratieve uitvoerende ambtenaren het geval was' (geciteerd bij Houwaart, 1988, pp. 34-35).

Ergo, collaboratie op topniveau is 'erger' dan op middenniveau en dat wordt de betrokken leidinggevendenden op dat niveau weer zwaarder aangerekend dan functionarissen in de lagere regionen. Met compromissen, concessies op topniveau is de identiteit, integriteit van de natie als zodanig in het geding! Je zou dus kunnen vermoeden dat 'collaboreren op niveau' – in de zin dus van: effectief de belangen van de bevolking behartigen – lastiger is naarmate het niveau hoger is. Tegen deze stelling pleit weer dat topfiguren meer dan lagere leidinggevendenden ervaring hebben met enigermate vergelijkbare, stressvolle, werkomstandigheden. Als opwaartse mobiliteit tevens een zekere (zelf)selectie inhoudt wat betreft de eerder genoemde vereisten, dan zijn – ceteris paribus – mensen op hogere niveaus beter opgewassen – dan op lagere – tegen intense rolconflicten en het hanteren van uitermate complexe afwegingsprocessen.

Hoe dan ook, wel lijkt de conclusie gewettigd dat de risico's om 'in de fout te gaan' – op alle niveaus bijzonder groot! – op het hoogste niveau rampzaliger zijn, want verstrekkender consequenties hebben, dan op lagere niveaus. Laat ik deze beschouwing over 'collaboreren op niveau' afronden met de reflectie dat in zekere zin een effectief collaborateur die zijn werk 'op niveau' verrichtte, mijns inziens net zoveel hulde verdient als een effectief verzetsman/-vrouw. Natuurlijk, in het verzet waagde je je leven en daarvan was bij de collaboratie doorgaans geen sprake. Niettemin, een verzetsfiguur vindt maatschappelijke erkenning – zij het dan vaak postuum –, maar de prestaties van een 'goede' collaborateur zijn zelden of nooit voor een groter publiek zichtbaar – en vaak

evenmin voor de kring van de naaste boven-, onder- en nevengeschikten van de man/vrouw in kwestie – en zo heeft het nageslacht daar doorgaans geen weet van, terwijl zo'n 'goede' collaborateur zelf vaak gebukt blijft gaan onder twijfels hoe 'goed' of 'fout' hij nu eigenlijk was.

Ik realiseer me dat ik ten slotte toch de morele waardeoordelen niet geschuwd heb en dat lijkt mij ook wel juist. Het moge dan waar zijn dat het niet de primaire taak van de socioloog is om morele oordelen te vellen, niettemin ben ik van mening dat een sociologische analyse vaak een waardevol hulpmiddel kan zijn bij een diagnose in termen van 'goed' en 'fout'.

Noten

1. Een bezetting beschouw ik als een *vreemde overheersing*, een vorm van dominantie in het kader waarvan het ene volk een ander volk, of een deel daarvan, vooral beheerst door dreigen met en toepassen van geweld (= fysieke dwangmiddelen). Over de wijze waarop ik de begrippen dominantie en fysieke dwangmiddelen definieer, en voorts over mijn visie op de werking van het dreigen daarmee en de conversie van dwang- in lokmiddelen, zie Lammers (1993, hfdst. 5). Zoals alle definities in de sociale wetenschappen vormt ook deze omschrijving van het begrip 'bezetting' géén ondubbelzinnige maatstaf aan de hand waarvan je altijd uit kunt maken wanneer wel en wanneer niet sprake is van een bezetting. Zo is het de vraag - zij het een oninteressante - of bijv. de Ansluch van Oostenrijk bij, en de annexatie van Sudetenland door, het Duitse rijk - beide in 1938 - nu eigenlijk wel of geen bezetting waren. In het licht van zo'n definitie als de mijne word je echter inzake dergelijke grensgevallen geattendeerd op de wél interessante vraag op welke wijze en/of in welke mate de dreiging met, of uitoefening van, geweld voor de betrokken bevolking, dan wel voor een deel van hen!, een saillant element in het (al dan niet door hen als 'bezetting' beleefde) regime vormde. Zie over de functie van oriëntatiedefinities en grensgevallen: Lammers (1993, pp. 20-21).
2. De term accommodatie in sociologische zin (zie hierover Lammers, 1993, pp. 255-256) wijkt af van hetgeen Blom (1989, pp. 67-72) hieronder verstaat. Deze ziet nl. 'accommodatie' als een derde grondhouding naast verzet en collaboratie, als een vorm van aanpassing. Blom onderscheidt overigens naast een passieve 'de meest kenmerkende gedragslijn van terughoudende en ontwijkende accommodatie' nog een meer actieve variant nl. 'agressieve accommodatie', en noemt dan de Nederlandse Unie als voorbeeld daarvan. In de terminologie van mijn 'tactieken van onderop' (Lammers, 1993, hfdst. 4.3) gaat het overigens in beide gevallen om 'distantiëren', terwijl verzet overeenkomt met 'confronteren' en collaboratie met 'marchanderen' of 'pacteren'. Blom beroept zich in deze op Kossmann (1977, pp. 272-277 en 1986, pp. 158-159), maar naar mijn indruk gebruikt deze de term in

- algemene zin, zodat daaronder zowel 'aanpassing' als 'accommodatie' in de sociologische betekenis van 'samenwerking contre coeur', vallen.
3. Over het begrippenpaar doel- en waarderationaliteit – afkomstig van Web (1947, pp. 12-13) – zie o.m. Lammers, 1989, pp. 463-464; 1993, pp. 252-253).
 4. De hier in sociologische zin uitgewerkte visie op collaboratie als een om functionele en strategische redenen onvermijdelijk gegeven – althans, zo voegt hij eraan toe, in een 'hoog-gespecialiseerde en hoog-geïndustrialiseerde samenleving als de onze in 1940..' – treft men in kiem reeds aan in een beschouwing van de historicus Van der Leeuw (1980, p. 17), die overigens het soort collaboratie waarover het in dit artikel voornamelijk gaat, aanduidt als 'aanpassing'. In zijn opvatting is collaboratie dan vooral het soort samenwerking met de vijand dat tijdens en na de oorlog (in verband met zuivering en berechting) door de Nederlanders in een bepaalde kring, branche of professie als 'ontoelaatbaar' werd gezien. Met zijn overzicht hierover geeft de auteur een fraaie voorzet voor een sociologische analyse van achtergronden en consequenties van de maatschappelijke definiëring van vormen van 'afwijkend gedrag' in bezettingstijd!
 5. Onder intermediaire of *tussenorganisaties* versta ik: organisaties die in het leven geroepen en gehouden worden door een (of meer) organisationele actor(en) met ten doel hebben: machtsuitoefening met betrekking tot andere organisaties (Lammers, 1993, pp. 278-279). Er zijn twee typen te onderscheiden, nl. de van bovenaf gestichte *beheersende* en de van onderop tot stand gekomen belangenbehartigende of *representerende* tussenorganisatie (p. 280). Het zal duidelijk zijn dat bezettingsinstanties in principe beheersende tussenorganisaties zijn en de autochtone diensten, organen en verenigingen waarmee zij contact onderhouden veelal tot het representerende type behoren. Overigens realiseert men zich dat in bepaalde opzichten en tot op zekere hoogte elke tussenorganisatie vrijwel altijd én beheersende én representerende functies vervult (Lammers, 1988, pp. 441-445; 1993, p. 284-287).
 6. De hier gepresenteerde schets is hoofdzakelijk gebaseerd op Broszat (1961, hfd. I en II).
 7. Over Nederland, zie Blom (1982) en over België: Balthazar (1982).
 8. Voor een overzicht van de gebeurtenissen rondom de wapenstilstand in juni 1940 en de vorming in juli van dat jaar van het Vichy-bewind, zie o.a. Paxton (1982, pp. 3-50).
 9. De term 'collaboratie' (in het Frans evenals in het Engels een simpel synoniem voor samenwerking, coöperatie) werd – aldus Paxton (1982, p. 19) – al gebruikt in de wapenstilstandsovereenkomst en verkreeg langzamerhand in het toenmalige Frankrijk zijn pejoratieve betekenis.
 10. Leefbaarheid definieer ik als 'de mate waarin men volgens bepaalde maatstaven in een gegeven situatie een bevredigend bestaan kan leiden' (Lammers, 1989, p. 21) en onderscheid dan later (pp. 460-469) vijf soorten leefbaarheidsmaatstaven te weten: gezondheids-, welvaarts-, sociale, instrumentele en ideële eisen.
 11. De volgende schets over de bezetting van Nederland is grotendeels een korte samenvatting van de inhoud van deze publikatie. In dit artikel van 1988 en voor

in een uitvoeriger verhandeling over 'Macht en Gezag van de Duitse bezetter' (1990) is in de bibliografieën de historische literatuur (secundaire bronnen) te vinden waaraan ik mijn indrukken ontleen. Uiteraard is dat in de allereerste plaats het standaardwerk van De Jong (1969-1989) en verder wil ik hier nog noemen de opstellen van Blom (1989) en het proefschrift van Hirschfeld (1984).

12. Onder een 'loyale' elite versta ik in een organisatie of ook in interorganisatorisch verband de trouwe garde der door de hogere leiding aangestelde, aan háár ondergeschikte, lijn- en staffunctionarissen. Een 'inheemse' elite, daarentegen, ontvangt haar mandaat niet 'van bovenaf', maar 'van onderop' en bestaat uit toonaangevende figuren die op lager niveau initiatief nemen tot – en leiding geven aan – allerlei vormen van oppositionele of spontane organisatie-van-onderop. Zie hierover Lammers (1993, hfdst. 2.2 en 8.5).
13. De termen 'pluralisme' en 'monisme' zijn afkomstig van Schmitter (1974), die hiermee een vrije, parlementair-democratisch versus een totalitair geordende samenleving aanduidt, om daartegen dan een derde type, het corporatisme – dat het midden houdt tussen deze twee uitersten – af te zetten. Voor het gebruik van deze begrippen als een typologie van vormen van interorganisatieel bestel, zie Lammers (1993, pp. 312-316).
14. De gegevens betreffende het restgebied van Polen – het Gouvernement-Generaal – zijn hoofdzakelijk afkomstig uit Broszat (1961) en verder uit Gross (1979) en Madajczyk (1988).
15. Zie hierover Trommer (1983), Kristensen (1991) en Meissner (1990).

Literatuur

- Balthazar, H. (1982). België onder Duitse bezetting 10 mei 1940 – 8 september 1944. In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Nieuwste Tijd, deel 15* (pp. 29-53). Haarlem: Fibula van Dishoeck.
- Blom, J.C.H. (1982). Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 – 5 mei 1945. In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Nieuwste Tijd, deel 15* (pp. 55-94). Haarlem: Fibula van Dishoeck (herdrukt in Blom, 1989, hfdst. IV).
- Blom, J.C.H. (1989). *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar/Universitair.
- Broszat, M. (1961). *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt (1965 Frankfurt am Main: Fischer Bücherei).
- Capelle, H. van (1978). *De Nazi-Economie. Economie en buitenlandse handel in nationaal-socialistisch Duitsland*. Assen: Van Gorcum.
- Durand, Y. (1990). *Le nouvel ordre Européen Nazi 1938-1945*. Paris: Editions Complexes.
- Gross, J.T. (1979). *Polish society under German occupation: The Generalgouvernement 1939-1944*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Jaikiö, M. (1983). The race for Northern Europe, september 1939 – June 1940. In H.S.

- Nissen (Ed.), *Scandinavia during the Second World War* (pp. 53-97). Oslo: Universitetsforlaget; Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Hirschfeld, G. (1984). *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945. Studien zur Zeitgeschichte, Band 25*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.
- Houwaart, D., m.m.v. C. Berghuis (1988). *De Mannenbroeders door de bocht. Herinneringen aan en van dr. W.P. Berghuis, van 1956 tot 1968 voorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij*. Kampen: Kok.
- Jong, L. de (1969 1988). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (13 delen). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij/SDU.
- Kossmann, E.H. (1977). *Tweede Wereldoorlog 1940-1945. Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden. Deel 3. De lage landen 1780-1970* (pp. 267-286). Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Kossmann, E.H. (1986). *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel II 1914-1980*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Kristensen, Ole P. (1991). Denmark: Occupation without an occupation regime (Ch. 8). In: W. Grant, J. Nekkers & F. van Waarden (Eds.) *Organising Business for war. Corporatist economic organisation during the second world war*. New York/Oxford: Berg.
- Laeyendecker, L. (1984). *Sociale Verandering. Problemen en theorieën*. Meppel: Boom.
- Lammers, C.J. (1988). The interorganizational control of an occupied country. *Administrative Science Quarterly*, 33, 438-457.
- Lammers, C.J. (1989). *Organisaties Vergelijkenderwijs. Ontwikkeling en relevantie van het sociologisch denken over organisaties* (4e druk). Utrecht: Het Spectrum (oorspr. uitgave 1983).
- Lammers, C.J. (1990). *Macht en gezag van de Duitse bezetter. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Nieuwe Reeks, Deel 53, no. 4*. Amsterdam: KNAW/Noord-Hollandsche.
- Lammers, C.J. (1993). *Organiseren van bovenaf en van onderop. Een beknopte inleiding in de organisatiesociologie*. Utrecht: Het Spectrum.
- Leeuw, A.J. van der (1980). Aanpassing en collaboratie (hfdst. 2) In *Samenwerken met de vijand. Verslag van het symposium over de vraag waar aanpassing ophoudt en collaboratie begint, georganiseerd door de Anne Frank Stichting, 6-8 december 1980, A'dam*. Uitgave van de Protestantse Stichting tot Bevordering van het Bibliotheekwezen en de Lectoratuurverlichting in Nederland. z.j. Voorburg.
- Madajczyk, C. (1988). *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*. Köln: Pahl/Rugenstein.
- Meissner, G. (1990). *Dänemark unterm Hakenkreuz. Die Nord-Invasion und die Besetzung Dänemarks 1940-1945*. Berlin: Ullstein.
- Milward, A.S. (1987). *War, economy and society 1939-1945*. (Originally published in 1977.) Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books.
- Parsons, T. (1960). *Structure and process in modern societies*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Paxton, R.O. (1982). *Vichy France: old guard and the new order, 1940-1944*. New York: Knopf.

- Przeworski, A. & Teune, H. (1970). *The logic of comparative social enquiry*. New York: Wiley.
- Schmitter, Ph.C. (1979). Still the century of corporatism? (Ch. 1). In Ph.C. Schmitter & G. Lehmbruch (Eds.), *Trends toward corporatist intermediation*. Beverly Hills/London: Sage (oorspronkelijk gepubliceerd in 1974).
- Sikkens, J.H. (1985). ...*In Geval van een Vijandelijken Inval. Ambtelijk Gedrag in Bezettingstijd en de daarvoor Geldende Aanwijzingen*. Deventer: Kluwer.
- Teulings, A. (1982). Interlocking interests and collaboration with the enemy: Corporate behaviour in the second world war. *Organization Studies* 3(2), 99-118.
- Trommer, A. (1983). Scandinavia and the turn of the tide. In H.S. Nissen (Ed.), *Scandinavia during the Second World War* (pp. 221-277). Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget; Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Weber, M. (1947). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr (oorspr. uitgave: 1921).